

6.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΝ¹

Ὁ Πλάτων στὸ Φαίδωνα ὀνομάζει τὴ Μεσόγειο «ἡμετέριαν Θάλασσαν», δηλαδὴ θάλασσα ἑλληνική. Τρεῖς αἰῶνες ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἰδρύσει πόλεις πέραν τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ περὶ τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Πόντου. Οἱ πόλεις αὐτὲς χαρακτηρίζονται ὡς ἀποικίες τῶν ἰδρυτικῶν μητροπολιτικῶν πόλεων καὶ πράγματι ὑπῆρξαν ἀποικίες. Ὁ ὅρος ὅμως ἀποικία στὴ νεώτερη ἐποχὴ ἔχει διαφορετικὴ ἔννοια ἀπὸ ὅ,τι εἶχε στὴν ἀρχαία ἐποχὴ. Γιατὶ οἱ ἑλληνικὲς πόλεις πέραν τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος δὲν διέφεραν καθόλου ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὸ πολίτευμα ἀπὸ τῆς πόλεως τῆς μητροπόλεως. Ἐνῶ οἱ νεώτερες ἀποικίες ἔχουν ἄλλο σύστημα διακυβερνήσεως, διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν κρατῶν, τὰ ὅποια τὲς ἰδρυσαν. Οἱ νεώτερες ἀποικίες κατ' οὐσίαν δὲν εἶχαν ποτὲ αὐτοπαρξία πολιτικὴ, ἐνῶ οἱ ἀρχαῖες πόλεις, ποὺ ὀνομάζονται ἀποικίες, ἦταν θυγατέρες πόλεις τῶν μητροπόλεων μὲ ἀπόλυτη αὐτονομία καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν

1. Ὁμιλία ἀπὸ τὸ Ραδιοφωνικὸ σταθμὸ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων κατὰ τὴν 28 Ὀβρίου 1965.

κοινωνική και στην οικονομική ζωή. "Ό,τι ήταν ή μητρόπολις τὸ αὐτὸ ἦταν καὶ ἡ ἀποικία, δηλαδή ἡ ἀποικία ἦταν μιὰ δευτέρα πόλις κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς μητροπόλεως. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ οἱ ἑλληνικὲς ἀποικίαι ἦταν κέντρα πολιτισμοῦ, πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς ἀκτινοβολίας ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὸν τότε κόσμον. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μεσόγειο καὶ στὸν Πόντον ἦταν ἡ «ἑλληνικὴ εἰρήνη» τῆς Μεσογείου.

"Ἔτσι ἡ Μεσόγειος, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο κατὰ θάλασσαν ἐχθρὸν τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν πειραιά, ἔγινε ἰσχυρὸν κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ ὅλων τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι τὴν κατοικοῦσαν.

Ἰσοπολιτισμοὶ μεγάλοι, ἢ, ὅπως μὲ ἄλλο τρόπο λέμε, ὑψηλοὶ πολιτισμοί, ὑπῆρξαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ Ἕλληνας ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς αὐτοὺς πολλά, ὅμως εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι τίποτε δὲν παρέλαβαν οἱ Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους αὐτούσιω καὶ ἀμετάβλητο, γιὰτὶ ὡς λαὸς δημιουργικὸς καὶ πλαστικὸς μετέβαλαν ὅ,τι παρέλαβαν καὶ τοῦ ἔδωσαν τόσον ἔντονα εἰς σφραγίδα τῆς προσωπικότητός των, ὥστε τὸ ξένο νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ. "Ὅσον μεγάλοι ἦσαν καὶ ἂν ἦσαν οἱ προηγούμενοι πολιτισμοὶ δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐλευθερώσουν τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ τὸν ἀναδείξουν ὡς τὴν πρώτην ἀξία τῆς ζωῆς. "Ὅταν μελετᾷ κανεὶς τοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Αἰγύπτου, τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Κίνας καὶ προχωρεῖ χρονολογικῶς γιὰ νὰ μελετήσῃ καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς Μεσογείου εἶναι ἴσᾶν νὰ προχωρῇ ἀπὸ τὸ ἡμίφως πρὸς τὸ φῶς, ἀπὸ τὴν ἀοριστία πρὸς τὸ βέβαιον καὶ ὀριστικόν, ἀπὸ τὴν δμύχλη πρὸς τὴν αἰθρία, ἀπὸ τὴν προσπάθεια πρὸς τὴν ἐλευθερία, πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ποῖα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς ἐλευθερίας.

ρίας αὐτῆς καὶ ποῦ στηρίζεται ἡ πρωτοφανῆς συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό;

Τὰ ἀντικειμενικὰ δημιουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία. Σ' ὄλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς οἱ Ἕλληνες εὗρηκαν τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων, τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων τῆς ζωῆς. Μὲ τὴν τέχνη τους—καὶ συγκεκριμένως τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν γλυπτικὴ—ἐλευθέρωσαν τὸν ἄνθρωπο, γιατί κατώρθωσαν νὰ παραστήσουν μέσα στὸ φῶς τῆς Μεσογείου ἐπάνω στὸ μάρμαρο τὶς ἀρχιτεκτονικὰς ἀναλογίαις τῆς ὕλης καὶ τὶς ἀναλογίαις καὶ τὰ μέτρα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος κατὰ τρόπον ἀπόλυτο. Καὶ τοῦτο εἶναι ἔργον αἰώνιον καὶ μακρᾶς ἐσωτερικῆς πάλης. Ἡ ἡρεμία τῶν ἔργων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς δὲν εἶναι δημιούργημα μιᾶς στιγμῆς, ἀλλ' ἑνὸς μακροῦ ἀγῶνος. Ὁ θεατὴς ἀντιλαμβάνεται ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἡρεμία ὑπάρχει ἓνας τεράστιος μόχθος καὶ μέγας ἐσωτερικὸς πόνος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησαν καὶ παρέστησαν οἱ Ἕλληνες ἐπάνω στὸ μάρμαρο δὲν εἶναι ἓνας οἷοσδήποτε συγκεκριμένος ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι οἱ τύποι τῶν ἀνθρώπων ποὺ παρέστησαν οἱ Βαβυλώνιοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἰδιανικὸν γενικῶς τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Ἕλληνες παρέστησαν καὶ ἔδειξαν πῶς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ θεωρῆται πλήρης καὶ ἐλεύθερος. Ἐφεραν εἰς τὸ φῶς τὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ὅλες οἱ δυνάμεις ἔχουν ἀδελφωθῆ ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἀνθρώπου προσδιώρισε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἔπειτα τὸν πόθο καὶ τὴ νοσταλγία ὅλων τῶν νέων λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅταν αὐτοὶ εἰσῆλθαν στὸν πολιτισμό. Τὸ καταπληκτικὸν εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἐταύτισαν καὶ μὲ τὰ πρόσωπα τῶν Θεῶν των. Ὁ Ἀπόλλων π.χ. παριστάνεται ὡς τέλειος ἄνθρωπος ἢ ὁ τέ-

λειος άνθρωπος ὡς Ἄπολλον. Ἐναντιότως οἱ Θεοὶ τῶν λαῶν τοῦ προελληνικοῦ πολιτισμοῦ παρουσιάζονται ἀπὸ τοὺς ἀντιστοίχους λαοὺς ὡς τερατόμορφα ὄντα καὶ παράδοξα μορφώματα μιᾶς ἀκυβέρνητης ἀπὸ τὸ μέτρο φαντασίας. Γι' αὐτὸ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χάνεται, στουδάζη τῇ θρησκείᾳ αὐτῶν τῶν λαῶν μέσα σὲ μιὰ συγκεχυμένη καὶ ἀόριστη ποικιλία μορφῶν, οἱ ὁποῖες δὲν ὁμιλοῦν, ἀλλὰ μορφάζουν, δὲν γοητεύουν, ἀλλὰ τροιμιάζουν τὸν ἄνθρωπο, δὲν τοῦ ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνη, ἀλλὰ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ κοντὰ τους. Οἱ Θεοὶ τῶν Ἑλλήνων ὁμιλοῦν πρὸς τὸ δημιουργό των, τὸν ἄνθρωπο. εἶναι γαλήνιοι, δὲν ἀπειλοῦν, ἀλλὰ μὲ τὴν ἡρεμία των καὶ τὸ εἶδος των δείχνουν στὸν ἄνθρωπο πὼς πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτός. Καμμία ἄλλη μυθολογία δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μορφές τόσο γαλήνιες καὶ ἡρεμῆς καὶ εὐδαιμονισμένες, ὅσον ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Ὅμηρος, ὁ ὁποῖος ἔδωκε πρῶτος μὲ τὴν ποίησιν τὴν τελικὴ μορφὴ εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἀρχαίων Θεῶν εἶναι καὶ ὁ πατριάρχης τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅ,τι προδιετύπωσε ὁ Ὅμηρος μὲ τὴν ποίησιν, τοῦτο ἀργότερα, στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, οἱ μεγάλοι πλαστικοὶ Ἑλληνας καλλιτέχναι τὸ παρουσίασαν μὲ τὴ σμίλη ἐπάνω στὸ μάρμαρο.

Ὁ χῶρος ὅμως, ὅπου ἐφανερώθησαν τὰ ἔργα αὐτὰ τῆς τέχνης καὶ ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ πόλις, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἐλεύθεροι καὶ συμμετεῖχαν ἐξ ἴσου στὰ προβλήματα τῆς.

Ἡ πόλις εἶναι κατ' οὐσίαν τὸ μεγαλύτερο δημιούργημα τῶν Ἑλλήνων, γιατί μέσα της ἰσορροπήσαν ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ποτὲ πρὶν δὲν ὑπῆρξε πόλις. Καὶ μετὰ τοὺς Ἑλληνας σπάνια εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς ἱστορίας, ὅπου ἀνέζησε ἡ πόλις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ποτὲ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας δὲν ὑπῆρξαν ἐλεύθεροι πολῖται,

ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦσαν μᾶζα, ἢ ὅποια ὑπήκουε στή βούληση ἑνὸς τυράννου.

Μέσα στήν ἀρχαία πόλη ἐδημιουργήθησαν καί τὰ ἄλλα μεγάλα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία. Ἐὐ καταπληκτικόν εἶναι, ὅτι ἡ ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία δέν γεννήθηκαν τὸ πρῶτον στήν μητρόπολη, ἀλλὰ στίς ἀποικίες, δηλαδή στίς θυγατέρες πόλεις, στή Μίλητο Ἴερεσο, τὸν Τάραντα, Κότρωνα, τὴν Ἐλέα, τὰ Ἄβδηρα καί τοῦτο ἀκριβῶς ἐπικυρώνει ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον εἶπαμε στήν ἀρχή, ὅτι δέν ὑπάρχει καμμία ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἀποικίων τῶν Ἑλλήνων καί τῶν ἀποικίων τῆς νεωτέρας ἐποχῆς.

Ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρχαν μόνον ἀπλῆς πρακτικῆς γνώσεις, δέν ὑπῆρχε ἐπιστήμη οὔτε φιλοσοφία. Ἐὐ κύριο γνώρισμα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὅτι ζητοῦν νὰ ἀνεύρουν τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυχόν χρησιμότητά τους γιὰ τὴ ζωὴ. Θέλουν νὰ μάθουν πῶς εἶναι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων αὐτῆ καθ' ἑαυτήν, δηλαδή ζητοῦν τὴν αὐτούσια ἀλήθεια. Πόσο τοῦτο ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς καθημερινές του δεσμεύσεις εἶναι αὐτονόητο. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στήν ἱστορία ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει καί χαίρεται τὴν ἀλήθεια στήν καθαρότητά της, ποὺ συμμετέχει μὲ τὸ νοῦ του στήν αἰωνιότητα τῆς ἀλήθειας.

Γι' αὐτὴν τὴν ἀθανασία ἐπόνεσαν καί ἀγωνίστηκαν οἱ Ἕλληνες. Ὁ πεπερασμένος ἄνθρωπος ἐδῶ συναντήθηκε μὲ τὴν αἰωνιότητα. Γι' αὐτὸ καί εἶναι οἱ Ἕλληνες ἱστορικῶς ἀθάνατοι.

Αὐτὰ εἶναι τὰ μεγάλα ἀγαθὰ ποὺ ἐγεννήθησαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καί αὐτὰ παρέλαβαν οἱ μεταγενέστεροι καί ἰδίως οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί, οἱ ὅποιοι καί ἀποτελοῦν τοὺς δημιουργοὺς τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, ὁ ὅποιος ὀνομάζεται ἑλληνοευρωπαϊκὸς πολιτισμὸς καί ὁ ὅποιος ἀπλώνεται σήμερα παρὰ τὶς ἀντίθετες δυνάμεις σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη.

Γιὰ τοῦτο μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ κόσμος σήμερα ἐξ-

ελληνίζεται. Τὰ διάφορα συστήματα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς εἴτε τὸ ὁμολογοῦν εἴτε δὲν τὸ ὁμολογοῦν κατὰ βάθος ζητοῦν ἓνα πράγμα: τὸν ἐξελληνισμό τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὅλα ὑπόσχονται στοὺς ἀνθρώπου ἐλευθερία, ἡ δὲ ἐλευθερία ὑπῆρξε μία φορὰ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ φέρει τὸ ὄνομα: ἐλληνικὴ ἐλευθερία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

7.

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ¹

Ι. Η ΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

Συστήματα και νοήματα, που στέγαζαν ως χθές τη ζωή των ανθρώπων, σιωριάζονται, όλη ή πνευματική συναστρία της ζωής έχει μετακινηθῆ και οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας μένουν δίχως πνευματική στέγη. Καὶ ἡ ἐποχὴ ἀνάστερη φαίνεται νὰ μὴν μπορῆ οὔτε τὰ καινούργια ἄστρα ποὺ θὰ ἀνατεέλουν νὰ μαντέψῃ, οὔτε τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία τους νὰ σχεδιάσῃ, γιὰ νὰ κατορθώσῃ μέσα σ' αὐτὴν νὰ βρῆ τὴ θέση της, νὰ μετρήσῃ τὴν ἀξία καὶ τὸ εἶναί της. Καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμα, ποὺ ἔχουνε κρατήσῃ μέσα τους κάποιο πνευματικὸ στερέωμα, ἔχουνε ὄρες ποὺ θάθελαν, ὅπως σὲ ἀνάλογη ἐποχὴ τὸν περασμένο αἰῶνα ἕνας μεγάλος ποιητής, «ν' ἀφήσουν τὸν αἰῶνα στὴν τύχη του καὶ νὰ γυρίσουν στὸ ἄδυτο τοῦ πνεύματος».

Μὲ τὴν ἔλλειψη τούτῃ τοῦ πνευματικοῦ στερεώματος ἡ ζωὴ δὲν χάνει μονάχα τὴν ἀσφάλειά της, ἀλλὰ γεμίζει μ' ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ σκοπὸ της. Βουβὴ ἀσάφεια ἀπλώθηκε γύρωθὲ της. Τὰ ἀλλότρια πνεύματα εἰσβάλλουν καὶ ἀνοίγουν πόλεμο μὲ τὰ αὐτοχθονικά. Κι' ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἕνας ιδεολογικὸς κατακλυσμὸς πλημμυρίζει τοὺς ἄνθρώπους, εἶναι δύσκολο νὰ ὑπῆρξε ἄλλη ἐποχὴ μὲ

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐγράφητε κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς κατοχῆς καὶ ἐδημοσιεύθηκε τὸ 1945.

τόση πνευματική γύμνια καὶ ψυχικὴ ἀληθεία. Λυγισμὸς μαζὺ καὶ δαιμονισμὸς ἀνάμειξαν τόσο τὸ κακὸ μὲ τὸ καλὸ, τὴ βία μὲ τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν ἐλευθερία, ποὺ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἐνῶ κατασπάζεται τὴ βία, νομίζει πὺς γεύεται τὸν καρπὸ τῆς ἐλευθερίας. Πολλὲς δυνάμεις, ποὺ ἡ ζωὴ, ὅταν εἶναι ἰσορροπημένη, τὶς κρατᾷ στὸν "Ἄδη τοῦ ὑποσυνειδήτου, λυτρῶνται θαρρεῖς ἀπὸ τὴ σκιώδη ὄντοτήτά τους, γίνονται δαιμονικά, εἰσβάλλουν στὴ ζωὴ καὶ γκρεμίζουν εἰδωλα μαζὶ καὶ Θεοὺς τῆς χθесινῆς ἐποχῆς. Τὰ παλαιὰ βιώματα τῶν ἀνθρώπων, σταθερὰ κατιστατικά βίωθρα τῆς ζωῆς των, τὰ κάλυψαν ἄλλα, ἀδυσώπητα, ἀπαίσιμα φράσματα, ποὺ γεννοῦν καινούργια, αἰμοστάλαχτα γιὰ τὴν ὄρα βιώματα, μηνύματα κάποιας ἄλλης ἐποχῆς.

"Ὅσο βαθειὰ ὅμως κι' ἂν χαράζονται μέσα στὴν ψυχὴ τὰ βιώματα τοῦτα, εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ἀκόμα τὴ δύναμη μὴτε νὰ τὰ ζήσουν σ' ὅλη τὴ σκληρότητά των καὶ στὴν ἀκολουθία τῶν συνεπειῶν των, μὴτε νὰ τὰ μεταβάλουν σιγὰ σιγὰ μέσα τους σὲ νοήματα, νὰ τὰ φέρουν δηλαδὴ ἤρεμα ἀπέναντί τους καὶ νὰ τὰ δέσουν μὲ τὸ νοῦ τους, γιὰ νὰ μὴν κυκλοφοροῦν ἀδέσποτα κι' ἐπικίνδυνα μέσα στὸν δρίζοντα τῆς ψυχῆς τους. Κι' εἶναι τόσο πολὺπιθη ἡ ἐποχὴ, ποὺ καὶ πλούσια ἀκόμα πνεύματα μὲ τὸ σάστισμα νὰ χάνουν τὰ κλειδιὰ τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν καὶ νὰ μοιάζουν κι' αὐτὰ μὲ δλότελα φτωχοῦς, ποὺ πρέπει νὰ διακονέψουν γιὰ νὰ ζήσουν.

Τὸ παρὸν ὄχι μόνον χωρίζεται ριζικὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τοῦ ρίχνει καὶ ἀνίλεα βλέμματα, γιὰτὶ πιστεύει, πὺς τὸ παρελθὸν ἔχει τὸ μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὰ γινόμενα. Ταυτόχρονα ὅμως τὸ παρὸν νοιώθει βαθειά, ὅτι ἡ ἱστορία δέν κρίνεται μὲ ἠθικολογικὰ κριτήρια καὶ δίχως δισταγμὸ θέτει τὸν ἑαυτό του ὡς ἀναγκαιότητα, ποὺ αὐτὴ καὶ μόνη μέλλει νὰ γίνῃ ἀρχὴ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα. "Ἐνα ἀναπόφευκτο δίλημμα ὅμως ἀνοίγεται μέσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ φθόγγος του εἶναι σαφής: ἢ θὰ τὰ δοκιμά-

σώμε ὅλα μέσα στὸ πῦρ τοῦ παρόντος τὰ ἔργα τῶν πατέρων μας, τὴν πνευματικὴ τους κληρονομιά καὶ τὸν ἑαυτὸ μας μαζί, ἢ ἀλλιῶς δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ζήσουμε μαζί τους. Νὰ περάσουμε τὸ ποτάμι δίχως νὰ παρασυρθῆ ἡ δική μας πνευματικὴ περιουσία καὶ δίχως νὰ βρεθοῦμε στὴν ἀπέναντι ὄχθη ὀλοτελα γυμνοί, τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χρέη ποὺ μᾶς θάζει ἡ κρίσιμη ὥρα. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος ὅμως μόνον ὅ,τι ἀνθέξῃ στὴν ἀδυσώπητη δοκιμασία τοῦ πυρός, δηλαδή τὸ γόνιμο, θὰ ἐπιζήσῃ.

Ἐπάρχουν λαοί, ποὺ ζοῦν δίχως τὴν ἀνάγκη ν' ἀναθεωροῦν ἀδιάκοπα τὴ ζωὴ τους καὶ νὰ ἀναπροσαρμόζουν τὸ ἔχειν τους. Ὅμοιος ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, πανάρχαια μήτρα πολιτισμῶν καὶ πνευμάτων, σταυροδρόμι τῶν ιδεῶν καὶ τῶν ἠπείρων, ἡ δοκιμασία εἶναι καὶ ἀναγκαία καὶ ἀναπόφευκτη. Δὲν εἴμαστε, ὅπως ἄλλοι, ἀπόμειρα ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τῆς ἱστορίας, οὔτε δίχως πνευματικότητα, γιὰ νὰ περιμένουμε τὸ «αὐτὸς ἔρα» τῶν ἄλλων. Καὶ δίχως τὸν ἀναγκασμὸ τοῦ πολέμου, θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι τὴ μεγάλη κληρονομιά, ἠθική, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ, ποὺ παραλάβαμε ἀπὸ τὴν ἱστορία μας, νὰ τὴν δοκιμάσουμε ἐπάνω στὰ ἀδυσώπητα αἰτήματα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ἀν θέλωμε νὰ μείνουμε ζωντανοὶ καὶ σύντεχνοι τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Μόνον ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε ξανά τὴ σχέση μας μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὴ γονιμότητά του, καὶ ν' ἀνοίξουμε πάλι ὠφέλιμο διάλογο μαζί του. Τὶ θὰ πέσῃ καὶ τὶ θὰ μένῃ ἔρθιο, τοῦτο δὲν θὰ τὸ ἀποφασίσῃ ἡ σύγκυση, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἱστορικὰ δοκιμασμένου λαοῦ μας, αὐτοῦ ποὺ μὲ τόση ἐγκαιρότητα ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ δικαίωσή της.

Ἡ ἱστορικὴ πορεία ἑνὸς λαοῦ καὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος ποτὲ δὲν γίνεται νὰ λάβῃ δρόμο ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς. Ἀνεπίστροφη καθὼς εἶναι ἡ ἱστορία, ὅταν τὴν συνοδεύῃ ὁ πόνος καὶ τὸ αἷμα τῶν γενεῶν, εἶναι ἀναγκαιότητα μαζί καὶ ἐλευθερία. Ἄτομα καὶ λαοὺς δοκιμάζει ἡ σκληρότατη κρίση τῆς ἐποχῆς. Κανείς δὲν

μένει σήμερα έξω ἀπὸ τὴ μοῖρα τῆς ἱστορίας. Ἄλλοτε ἦταν δυνατὴ ἡ φυγὴ καὶ ὁ ρομαντισμὸς πρὸς τὸ παρελθόν. Σήμερα αἰσθάνονται τόσο ἔντονα οἱ ἄνθρωποι τὴν αἰθι-
ση, ποὺ τοὺς δίνει ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ νὰ μετακινηθοῦν ἀ-
πὸ τὴν παλιὰ τους θέση, ποὺ, ἂν δὲν ἐνεργήσουν μόνοι τους,
τοὺς παρασύρει ἡ φθορὰ τῶν πραγμάτων. Ἡ ζωὴ ἀπὸ ἀγιο-
νιστικὴ ἔγινε ταυτόχρονα καὶ ἀγωνιώδης. Ἡ ἡρεμία, ἡ μα-
καριότητα καὶ ὁ φαιακισμὸς, ποὺ καὶ στὸν περιορισμένο αἰῶ-
να ἦτανε πιά ἐξαίρεση, ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὸ παρελ-
θόν, γιατί τὸ παρὸν τὰ κατατρέχει δίχως ἔλεος.

Ἐνα πρᾶγμα γίνεται μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ὀλοένα καὶ πιὸ
συνειδητὸ στοὺς ἀνθρώπους, ὁ σύνθετος χαρακτήρας τῆς
ζωῆς. Καθὼς ἡ ζωὴ λύθηκε στὰ στοιχεῖά της καὶ ὅλοι ζη-
τοῦμε μάταια νὰ τὰ συνθέσουμε, ἀναγκαζόμαστε νὰ σκόψου-
με μέσα μας βαθύτερα καὶ νοιώθουμε ἕλιγγο, θωροῦνται ἀπὸ
πόσο βαθειὰς ρίζες κρατοῦσε ἡ ἐνότητά της. Ὅλοι, κα' ὅ-
σοι δὲν ζοῦν τὸ βάρος τῆς ἀλλαγῆς, νοιώθουν, ὅτι ἡ ζωὴ
χάνει τὸ νόημά της δίχως τὴν ἐνότητα τῶν στοιχείων της.
Ὅμως ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἱστορίας κι-
νεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ μας χρεια καὶ ἀπὸ τὰ καθ' ἑ-
κάστον δόγματα. Κι' ἐνῶ τὰ ἄτομα καὶ οἱ ομάδες σχεδιά-
ζουν τεχνάσματα γιὰ νὰ τὴν κρατήσουν στὰ ποθητὰ πλαι-
σια, ἐκείνη τὰ καταστρατηγεῖ ὅλα καὶ θέτει τὸ σκοπὸ της,
ποὺ σὲ λίγους μονάχα εἶναι ὁρατός. Ἡ κινούμενη πραγμα-
τικότητα, ποὺ λέγεται ἱστορικὴ ζωὴ, δὲν εἶναι ἀπλῆ, οὔτε
ἀκούει στὸ κέλευσμα ἑνὸς λαοῦ ἢ καὶ μιᾶς ομάδος λαῶν.
Τὸ νόημά της εἶναι πολυδιάστατο. Μόνον, ὅταν θέσῃ εὖ
σκοπὸ της καὶ καλύρῃ τὴν καθολικὴν χρεια τῆς ἐποχῆς, τό-
τε πιά φαίνεται, ὅτι μεταχειρίστηκε ἄτομα καὶ λαοὺς ὡς
ὄργανα γιὰ τὸ γίνωμά της.

Ὁ πόλεμος, ποὺ ἔχει βάλει σὲ κίνηση ὅλα τὰ ἔθνη
καὶ ὅλες τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς, ποὺ δοκιμάζει ταυτόχρονα
λαοὺς καὶ ἰδέες, αἵματα καὶ πνεύματα, ἀπὸ μιὰ ἄποψη γί-
νεται διδάσκαλος τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἀξιῶν, ποὺ θὰ πᾶ

στεύουν οἱ ἄνθρωποι τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι γίνεται ἐν ὀνόματι φιλοσοφικῶν θεωριῶν ἐνισχύει τὴν ἄποψη τούτη. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ σκληρὴ ἐτυμηγορία τοῦ πολέμου δὲν λύει τὰ ζητήματα ποὺ βασανίζουν τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ γνώμη, ποὺ εἶχε ὁ Ναπολέων, ὅταν ὠδηγήθηκε στὴν Ἀγία Ἑλένη, ὅτι δηλαδή «τὸ ξίφος δὲν λύει τίποτε, ἀπολύτως τίποτε», διατηρεῖ ἀμείωτο τὸ βάρος της. Ἐνῶ ὁ πόλεμος ἔρχεται μὲ πρόγραμμα νὰ ἐπιτύχη τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ποτὲ εὐθύγραμμη, ἀνατρέπει τὸν προγραμματισμὸ τοῦ πολέμου καὶ μεταβάλλει καὶ τὸν ἴδιον τὸν πόλεμο σὲ ὄργανο γιὰ τὴν τεθλασμένη γραμμὴ της. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν πάει κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τὸ χειρότερο στὸ καλύτερο.

Γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας οὔτε ἡ κακοδαιμονία τοῦ πολέμου μὲ τὴν παρακόλουθη ἀπαισιοδοξία οὔτε ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἄποψη οἰασδῆποτε ἰδεολογίας ἔχουνε καμμιά σημασία. Τὰ εὐδαιμονιστικὰ μάλιστα κηρύγματα, ἀτομικὰ καὶ κοινωνικά, ἐφ' ὅσον γίνονται πρῶτος σκοπὸς τῆς ζωῆς, εἶναι βέβαιο, ὅτι ὄχι μόνον ἀντικοινωνικά γίνονται, ἀλλὰ πισωδρομοῦν τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ἐτοιμάζουν τὸ εὐρύχωρο ἔδαφος γιὰ μιὰ καινούργια δουλεία τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχει μάλιστα ὁ κρόβος, μήπως ἡ δουλεία τούτη καλύτερη πολὺ μεγαλύτερες μάζες ἀπὸ ἄλλοτε. Ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἄποψη, ποὺ γλυκαίνει τοὺς πολλούς, ἄλλοτε ἦταν ἀνάμεικτη καὶ μὲ ἄλλα κίνητρα, πνευματικὰ καὶ μεταφυσικά, ἐνῶ σήμερα εἶναι ὀλόγουμνη, αὐτὴ καὶ μόνη. Γιὰ μοναδικό της βοηθὸ ἔχει τὴν ἰδέα τῆς προόδου, γεννημένη ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ἀναθρεμμένη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἡ ἱστορία ὅμως κινεῖται πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς προόδου καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς εὐδαιμονίας. Ὅταν ἡ ἐσωτερικὴ της οἰκονομία τὸ ἐπιβάλλει, προχωρεῖ μὲ σκληρότητα καὶ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση καὶ μὲ τὴν πρόοδο καὶ μὲ τὴν εὐδαιμονία. Ἡ σύνθεση καὶ ἀπο-

σύνθεση, ἡ ἔνταση καὶ ἡ χαλάρωσις τοῦ ἔργου τῆς ἱστορικῆς πορείας εἶναι τόσο ἀναμυρισθήτητα πράγματα, ποῦ, ὅποιος γνωρίζει ἱστορία, θὰ δυσκολευθῆ νὰ παραδοθῆ στὴν ἰδέα τῆς προόδου καὶ τὸ δόλωμα τῆς εὐδαιμονίας.

Κάτι ἄλλο ὅμως εἶναι ποῦ φαίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ μέσα στὴν ἱστορία καὶ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν πρόοδο, ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία· τοῦτο εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ τραγικότητα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Τραγικὴ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἱστορίας νὰ γυρίξῃ ἀπὸ τὴ σύνθετη στὴν πρωτόγονη μορφή τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ πνευματικότητα στὴ βαρβαρότητα τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν πράξεων. Ἴσως δὲν ἔχει ἄλλον τρόπο ν' ἀνανεώνη τις δυνάμεις τῆς γιὰ τὴ φοβερὴ πορεία, ποῦ διανύει, νὰ ξυπνήη δηλαδὴ στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἔννοια τοῦ ἔργου τῆς. Ἡ ἀνθρωπότητα καὶ σήμερον ἀνανεώνεται. (1) πρωτογονισμὸς καὶ ἡ ἀγριότητα, ὁ «ἰδεολογικὸς» κατακλι-σμὸς καὶ ἡ ταυτόχρονη πνευματικὴ γύμνια, ὅλα αὐτὰ εἶναι μηνύματα, ὅτι ἕνας καινούργιος κόσμος πλάθεται. Καὶ φαίνεται, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα δὲν μπορεῖ δίχως τὰ πιάθη τῆς καὶ τὸ αἷμά τῆς νὰ πλάσῃ καινούργιον κόσμον.

2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΙΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν ἀναγκάζει τοὺς λαοὺς, ποῦ ἔχουνε μέσα τους μοῖρα καὶ δὲν θέλουν νὰ γίνουν θύραυροι τῆς γῆς, νὰ γυρίσουνε στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν ἀποστολὴ τους. Καὶ εἶναι ἀλήθεια, πὼς κανενὸς λαοῦ ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται καὶ τίποτε μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία δὲν ξαναγίνεται. Ὅμως, ὅποιος λαὸς ἔχει μοῖρα, αὐτὸς ἔχει σχηματίσει καὶ ὠρισμένα ὄργανα, ποῦ μ' αὐτὰ ἀντιμετωπίζει κάθε ἱστορικὴ δοκιμασία, κι' ἂν ἡ ἀνάγκη τὸ ἀπαιτήσῃ, προσαρμόζει κάπως τὰ ὄργανα τοῦτα πρὸς τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Ἑλληνισμὸς, ἀπέναντι σὲ κάθε ἱστορικὴ θύελλα

καὶ κάθε «ἰδεολογικὸ» κατακλυσμὸ, ποὺ τοῦ ἦρθε ἀπ' ἔξω, μὲ κάποια σταθερὴ ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμή του, δύο ὄργανα ἐμόρφωσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰ ν' ἀφογκράζεται τὰ ξένα πνεύματα καὶ ν' ἀμύνεται ἐναντίον τους, ἐφ' ὅσον αὐτὰ ἐπρόσβαλλαν τὴν ὑπόστασή του. Ἐμόρφωσε τὸ ρεαλισμὸ του, ποὺ μ' αὐτὸν ἔφερε τὰ πράγματα στὰ μέτρα τοῦ τόπου του, καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ του, ποὺ μ' αὐτὸν ἀνθρώπευε κάθε πνεῦμα, ποὺ εἰσέβαλε μ' ἀγριότητα στὸ ἔδαφός του. Κανένα πνεῦμα δὲν κατώρθωσε ποτὲ νὰ ἐνοικήσῃ μόνιμα στὴν Ἑλλάδα, ἂν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου αὐτοῦ δὲν τὸ ἐφύρναν στὰ μέτρα τους καὶ δὲν τὸ ἐξανθρώπιζαν ἄλλη μιὰ φερόντ' ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους.

Ἰρεαλισμὸς καὶ ἰδεαλισμὸς δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀντιθέσεις, ἀλλὰ δύο ζωτικὲς κεραίες τοῦ ὀργανισμοῦ του, καὶ ὁδηγοῦν τὰ φαινόμενα κατ' εὐθειαν στὴν ψυχὴ του. Μ' αὐτὰ ἔκρινε πάντοτε τὴ μονομέρεια τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν πνευμάτων. Κατώρθωνε δηλαδὴ νὰ κρατήσῃ αὐτόνομη τὴν προσωπικότητά του ἐναντι τῆς ἀκρότητας κάθε «ἰδεολογίας». Τοῦτο ἔγινε καὶ μὲ τὸν ἀρχαῖο Διόνυσο, πνεῦμα ἑξωελληνικὸ, σκοτεινὸ καὶ ἄγριο, καὶ μὲ τὸν χριστιανισμό, πνεῦμα ἐπίσης ἑξωελληνικὸ, καὶ ἐκ καταγωγῆς καὶ κατ' ἀρχὴν ἀνθελληνικὸ. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ μὲ τὴ θύελλα τῆς «ἰδεολογίας», ποὺ ἔφερε ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Καὶ τὸ φαινόμενο τοῦτο ὁ Νεοελληνισμὸς τὸ εἶδε μὲ τὰ ἑσωτερικὰ του μέτρα καὶ τὸ ἀξιολόγησε ὀλωσδιόλου διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως. Πάντα εἶχε ὁ Ἕλληνας μιὰ λογικὴ τῶν πραγμάτων καὶ μέσα της συνένωνε τὸν ἰδεαλισμὸ του μὲ τὸ ρεαλισμὸ του, τὴν ἰδέα μὲ τὴν πραγματικότητα. Καὶ τὴ λογικὴ τούτη δὲν μπορούσε νὰ τοῦ τὴν ἀνατρέψῃ καμμιά «λογικὴ» δόγματος. Κάθε θύραθεν «σοφία», κι' ἂν ἀκόμα ἔρχονταν νὰ τὸν σώσῃ, ὅπως ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ τὸν ἔλεγχο τῆς λογικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς. Ἔτσι ὁ Διόνυσος πέρασε ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε Λό-

γος. Ἡ λογικὴ τούτη ἦταν ἡ σύνθεσις τοῦ πραγματικοῦ μετὸ ἰδανικό, μετροημένο μέσα στὰ τοπία, ὅπου ζοῦσε ὁ Ἕλληνας καὶ κρατημένο πάντα μέσα στὰ μέτρα τοῦ ἀνθρωπίνου. Οἱ αὐτογέννητοι θεσμοὶ τοῦ τόπου, μέτρα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πραγμάτων, κατὰ τὴν πάλη τούτη μετὰ τὰ ξένα πνεύματα, μέστωναν πιὸ πολὺ καὶ κάρπιζαν καλύτερα τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Κρατημένος στὰ μέτρα τοῦτα ὁ Ἑλληνισμός, ἀνθρώπευε ὅλα τὰ δόγματα καὶ κατώρθωνε ὁ ἴδιος νὰ ἐπιζῇ πάντοτε πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιδικία τοῦ παλιοῦ μετὸ καινούργιο. Κι' ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ νόημα τοῦ λόγου, ποὺ εἶπεν ὁ ἀρχαῖος Αἰγύπτιος ἱερέας γιὰ τοὺς Ἕλληνας στὸν Σόλιωνα: «Ἕλληνες ἀεὶ παῖδες ἐστε». Ἴσως ἐπίσης μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἱκανότητα νὰ ὑπάρχη ἡ πηγὴ τῆς αἰώνιας νεότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀναντίρρητο ὅμως εἶναι ὅτι μέσα σ' αὐτὴν τὴν πάλη τοῦ Ἑλληνισμοῦ γεννήθηκε καὶ ἡ ἀρχαία τραγωδία καὶ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, φαινόμενα, ποὺ, ὅσο κι' ἂν τὰ χωρίζουν οἱ καιροὶ καὶ τὰ ἐσωτερικά τους νοήματα, εἶναι χαραγμένα ἀπὸ τὴν ἴδια τραγικὴ συνείδησις, αὐτὴν ποὺ συνθέτει τὸ ρεαλισμὸ μετὸν ἰδεαλισμὸ, τὴν πραγματικότητα μετὸν ἰδέα. Τὸ τραγικὸ καὶ μέσα στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ μέσα στὸ δημοτικὸ τραγούδι, κριατιέται στὰ σαφῆ ὄρια τοῦ ἀνθρωπίνου, δέχως ποτὲ νὰ παραφέρεται, οὔτε ἴχνος θεατρικισμοῦ νὰ παρουσιάσῃ. Ἀπ' αὐτὴν τὴν εὐκρατὴ σύνθεσις τοῦ ἰδεαλισμοῦ μετὸν ρεαλισμὸ, πηγὴ τοῦ τραγικοῦ, ἔρχεται καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Ἕλληνας δὲν εἶναι κατὰ βάθος οὔτε αἰσιόδοξος, οὔτε ἀπαισιόδοξος, ἀλλὰ ἢ παιδί ἢ ἄνδρας, δηλαδὴ βλέπει τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς ἢ αἰσθητικὰ ἢ λογικὰ καὶ ἡρωϊκὰ. Κάτι μάλιστα ποὺ γιὰ συγχρόνους ἠθοποιούς τῆς πολιτικῆς γίνεται σύνθημα καὶ χειρονομία, γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ εἶναι μόνιμη κατάστασις, τὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἕλληνας ζῇ κατ' οὐσίαν πάντοτε μέσα στὸν κίνδυνον, κι' ὄχι ἀπλῶς ἐπιδεικτικὰ. Ἡ πολυκίνδυνη πραγματικότητά του

εἶναι γὰρ τὸν Ἑλληνα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα μόνη κατὰστασις, ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει τὴν ἐπικίνδυνον βίωσιν. Ἡ ἡσυχία καὶ ἡ ἀνάπαυσις εἶναι σ' αὐτὸν ἐξαιρέσις. Τοῦτο τὸ γεγονός ἐξηγεῖ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς πνευματικότητος τοῦ Ἑλλήνου. Κερδισμένη ἡ πνευματικότητά του μὲ ἀδιάκοπον ἀγῶνα, περασμένη μέσα ἀπὸ τὴν κάθαρσιν τῆς τραγωδίας καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴν νεώτερον ἐποχὴν, ἐλαφρωμένη ἀπὸ τὴν ὑλικότητα, δὲν εἶναι καματερὴ καὶ ἀπότομη, ἀλλὰ ἀνάλαφρον, εὐπροσήγορον καὶ διάφανον.

Μέσα σ' αὐτὴν ὅλα γίνονται διάφανα: ἰδέες, σύμβολα καὶ ἄνθρωποι, συστήματα καὶ πρόσωπα, καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ, ἂν δὲν εἶναι ἀνθρωπισμένο, ἔστω καὶ ἂν ἔρχεται μὲ αἰτήματα ὑψηλοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὅπως ὁ χριστιανισμός, ἢ μὲ αἰτήματα δικαιοσύνης, ὅπως ἄλλα σύγχρονα ρεύματα.

Ἡ κράσις αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀνανεώνεται μὲ τὸν ἀγῶνα κατὰ καιροῦς καὶ τὸ θαυμαστὸν εἶναι ὅτι κάθε μορφή τῆς παρουσιάζεται πρωτόπλαστη. Καὶ ὁ νέος Ἑλληνισμός, ποὺ ἔβαλε τὰ πολιτικά του θεμέλια τὸ Εἰκοσιένον, ἐνῶ τὰ πνευματικά του θεμέλια εἶναι ἀπόκρυφο, πολυαίωνα ἔργον τοῦ καιροῦ τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι πρωτόπλαστη μορφή τῆς μιᾶς καὶ πολύπαθης ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἡ μορφή τούτη ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ, τὴν παιδικότητα, τὴν ἀνδρικότητα, τὴν τραγικότητα καὶ τὴν πνευματικότητα, χαραγμένα ὅμως κατὰ τὸν τύπον τοῦ καιροῦ καὶ τὸ αἶτημα τῆς χωριστῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ὁ νέος Ἑλληνισμός εἶναι φαινόμενο αὐτοδύναμον καὶ πέρα ἀπὸ τὴν θεωρητικὴν, «ἰδεολογικὴν» κίνησιν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴν ἔφερε ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις. Ὅπως τὸ γλεῦκος, ὅταν πέσι, ὅπως λέμε, σὲ καλὴ μάνα, δηλαδὴ σὲ δυνατὴ παλιὰ κρυστάλλωσις, ψήνεται πρὸς γρηγορά καὶ περισσότερον ἄρωμα λαβαίνει, τὸ ἴδιον καὶ ὁ νέος Ἑλληνισμός εἶναι πνεῦμα καινούργιον, ἀναμειγμένο ὅμως μὲ τὰ παλιὰ νάματα τῆς παραδόσεως.

Αὕτη εἶναι ἡ διαδικασία τῆς ζωῆς τῶν λαῶν, ποὺ ὄχι

μόνον ἔχουν μεγάλην ἱστορία, ἀλλὰ καὶ κατορθώνουν νὰ κρατιοῦνται νέοι. Μέσα στὰ μεγάλα δεδομένα τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως κατώρθωσαν οἱ νέοι Ἑλληνες, μὲ αἷμα καὶ μὲ πνεῦμα, νὰ μορφώσουν καινούργια προσωπικότητα, νὰ μεταδώσουν πνευματικότητα καὶ σ' ἄλλους λαοὺς καὶ νὰ πείσουν τοὺς δυτικούς λαοὺς νὰ στρέψουν τὰ μάτια τους κατὰ δῶθε. Μὲ ἠθικά, πνευματικά, κοινωνικά καὶ ὑλικά κεφάλαια, ποὺ σχημάτισαν οἱ Ἑλληνες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὅχι μόνον κερδήθηκε ἡ ἐλευθερία μας, ἀλλὰ κρατήθηκε καὶ κρατιέται ὡς τὰ σήμερα ἡ ζωὴ μας. Θαυμαστὸ εἶναι ὅτι τὰ κεφάλαια τοῦτα, ἂν καὶ καινούργια, ἐδημιουργήθηκαν ἀπὸ νέες ἀνάγκες ἐπάνω στὰ χνάρια τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, τῆς κλασικῆς, μετουσιωμένης μόνον κατὰ τὸ ἐξελληνισμένο πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ γέννησε τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἰβηκοσιένα, ἦταν βαθύτατα ἀνθρωπιστικό, ἀπλό, καὶ δὲν ἐπήγαζε ἀπὸ καμμιά μεταφυσική, πολιτικὴ θεωρία ἢ ὀρησκευτικὸ δόγμα. Ἦταν τὸ ἀπλό καὶ σύνθετο μαζὺ πνεῦμα τοῦ τόπου, ποὺ εἶχε συγκεντρωθῆ ξανὰ σὲ προσωπικότητες μὲ εὐκρατη, μεσογειακὴ πνευματικότητα. Ἡ παράδοση διῶς αὐτὴ δὲν ἦταν οὔτε ἐκείνη, ποὺ μᾶς παρουσίασε ἀργότερα κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς ἐλευθερίας ὁ σχολαστικισμὸς, οὔτε πάλι ἐκείνη, ποὺ ἐχθρεύονται μερικοὶ ὄχιμοι πρωτοπόροι τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο ἦταν ζωντανὴ περιουσία τοῦ Γένους, μοναδικὴ καὶ ἀνεπιανάληπτη σύνθεση, ποὺ ἀπλώθηκε ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἐκάλυψε ὅλη τὴ χερσόνησο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο κάτω ἀπὸ τὴν «εἰρήνη» τῆς τουρκοκρατίας.

Μὲ τὸ ἀνθρωπιστικὸ τῆς πνεῦμα ἡ νέα ἑλληνικὴ παράδοση ἔγινε χωνευτὴρι λαῶν μαζὺ καὶ ἰδεῶν, αἱμάτων μαζὺ καὶ πνευμάτων, ποὺ ἤρθαν ἐδῶ ἢ ἀπὸ τὸ ἄκουσμα τοῦ παλαιοῦ μύθου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ζητήσουν τὴ θαλπωρὴ τοῦ φωτὸς τῆς Μεσογείου. Ἔτσι κατώρθωσε ἡ Ἑλλάς νὰ χωνέψῃ ὅλα τὰ αἵματα καὶ ὅλα τὰ

πνεύματα, πού μπήκαν μέσα της, δίχως νά μπορέση κανένα ἀπὸ αὐτὰ κατὰ βάθος νά τῆς ἐπιβληθῇ ἢ νά τὴν ἀλλοιώσῃ. Ἔνα - ἔνα τὸ ἐξημέρωνε, τὸ ἀνθρώπευε καὶ τότε τὸ κρατοῦσε ὡς στοιχεῖο τῆς ζωῆς της. Ὅτι εἶχε ὁ ἄλλος γύρω της κόσμος ἐκάστοτε νά προσφέρῃ, ἢ Ἑλλάς μὲ τὸ ρεαλισμὸ της μαζὺ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ της, πού ἢ σύνθεσή τους εἶναι ἢ παράδοσή της, τὸ ἔχυνε μέσα στοὺς δόκιμους τύπους τοῦ εἶναι της, γιὰ νά τὸ πυρακτώσῃ καὶ λυωμένο νά τὸ περάσῃ στὴ ζωὴ της. Κανένα πνεῦμα δὲν ἔδιωξε ἢ χώρῃ αὐτῆ τοῦ Ξενίου Διὸς καὶ τῆς ἐγκάρδιας φιλοξενίας, ἀλλὰ καὶ κανένα δὲν δέχθηκε αὐτούσιο. Κι' ἐνῶ τὴ μοῖρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν περιτριγυρίζουν πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα πολλὰ ἐπιτιθέμενα δαιμονικά, πνεύματα δίχως ἡλικία καὶ φρόνησι, ἢ πολύπειρη αὐτῆ τεχνίτρι τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου καὶ τῶν τροπῶν του κατορθώνει νά γυρῶν κατὰ βάθος ἀνενόχλητη τὴν ἀνέμη τοῦ τοπικοῦ πνεύματος.

Μὲ τὸν ἀγῶνα αὐτὸν κλώθεται τὸ πολυδιάστατο νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἢ ὅποια ὡς γεγονὸς καὶ ὡς πνεῦμα στέκει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴ μονομέρεια τῶν ἐποχῶν. Ἐπὶ ὄντι ὁ ἑλληνισμὸς κατακτάσκει ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ μόνον μὲ τὴ θετικὴ του τούτη σχέση πρὸς τὰ πράγματα τῆς ἱστορίας κατορθώνει νά μένῃ ἢ Πικὴ προσωπικότητα, πού ἀντέχει στὴ δοκιμασία τῶν καιρῶν. Κι' ὅταν πιά δὲν εἶχαν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν ἐποχὴ πού οἱ Ῥωμαῖοι ἔφθισαν στὴν ἡγεμονία τοῦ κόσμου, οἱ Ἕλληνες συνέλαβαν τὴν ἀνώτερη ἰδέα τῆς ἐποχῆς, ἔθεσαν καὶ ἐπραγματοποίησαν τὸ πρόβλημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Οἱ Ῥωμαῖοι ἔπρατταν, ἦσαν ὄργανα τῆς ἱστορίας, συνείδησις ὅμως γιὰ τὸ τί γίνονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν μόνον οἱ Ἕλληνες: ὁ Πιολύβιος, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεὺς καὶ ἄλλοι.

Ποτὲ λοιπὸν δὲν ἐθραύσθηκε ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κι' ἂν κάποτε ὁ ρεαλισμὸς του παύῃ νά λειτουργῇ,

τὸ διάστημα εἶναι μικρὸ καὶ ξαναγυρίζει σὲ ἐνέργεια. Εἶναι καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς αἰώνιας νεότητος καὶ παιδικότητάς του. Κατάφορτος μὲ πνευματικότητα ὁ τόπος αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπει τὶς ἀκρότητες οὔτε συγχωρεῖ βαναυσότητες, ἔστω κι' ἂν τὶς καλύπτῃ τὸ προσωπεῖο ἢ καὶ ἡ πεποίθησις τῆς «ιδεολογίας». Ἔτσι ὁ ἑλληνισμὸς μένει πάντα πιστὸς στὸ νόημά του, δηλαδή γίνεται πάντα ἐκεῖνο ποὺ εἶναι, τείνει ἀδιάκοπα νὰ πραγματώσῃ τὸ σταθερὸ του ἐνόημα, τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, τοποθετημένη ὅμως μέσα σὲ τόπο καὶ χρόνο.

Ἐλευθερία σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος, ὄχι μὲ τὴν κραυγαστικὴν ἔννοια τοῦ δικαιώματος, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀθροιστικὴν ἔννοια τοῦ χρέους, αὐτὴ εἶναι ποὺ ἐδικαίωσε πάντα τὴ ζωὴ τοῦ Ἕλληνοσ. Σῶμα, ψυχὴ καὶ πνεῦμα τὰ ἐλευθερώνει ὄχι γιὰ νὰ καταλύσῃ τὴ βαθύτατη σχέση τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὰ συγχωνεύσῃ καὶ τὰ τρία σὲ ὅρατὸ καλλιτέχνημα. Ἄλλοι λαοὶ ἐχώρισαν τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸ σῶμα, κι' ἄλλοι πάλι χωρίζουν ἐπιδεικτικὰ σήμερον τὴν ὑλικότητα ἀπὸ τὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ θέλουν μονόπλευρη λύση ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς στοιχείου. Ὁ ἑλληνισμὸς ποτὲ δὲν τὰ ἐχώρισε παρὰ μονάχα γιὰ νὰ τὰ καταλάβῃ. Ἰδὲτε καὶ βλέπει τὴ ζωὴ στὴ διαλεκτικὴ σύνθεσις τῶν στοιχείων της.

3. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεσις, γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ὅπως τὴν ἔδωσε τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὴν στιχοῦργησε ὁ Σολωμὸς. Ὅσο ἀπομακρυνόμεσθε χρονικὰ ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐκείνη ἐποχὴ, τόσο καὶ φαίνεται πρὸ καθαρὰ τὸ νόημά της, γίνεται δηλαδή ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἱστορία μαζὺ καὶ μῦθος, καὶ τόσο φρωτέ-